

Het tarief van de „Overslach” te Wachtebeke

(begin XVIe eeuw)

door

J.A. MERTENS

Voor de handelsgeschiedenis zijn gegevens betreffende tolleren (toltarieven, tolvrijstellingen, tolrekeningen) van groot belang: ze lichten ons voornamelijk in over handelaars, verhandelde waren, handelsrichting en handelsomvang. Soms bevatten ze nog andere niet te verwaarlozen gegevens ¹.

In de ruimste betekenis is de tol een recht dat door de landsheer wordt geheven op waren die in of door zijn territorium vervoerd worden ². Dit recht wordt geheven ten koste van de handelaar en verschilt aldus essentieel van de verbruiksbelasting (assise of maltote; ongeld), een jongere taks die de stadsbesturen mits toestemming van de vorst hieven. In feite bestonden een groot aantal tolleren die alle van elkaar verschilden ³.

Toch waren de tolleren geen willekeurige heffingen door de vorst opgelegd. Het waren vergoedingen die hij van de handelaars eiste in ruil voor de veiligheid die hij hun binnen zijn gebied waarborgde. Bijkomstig waren het ook vergoedingen voor een dienst die aan de handelaar bewezen werd: het „pontaticum” en het „exclusaticum” waren taksen die van oudsher geheven werden bij het gebruik van bruggen en sluizen waarvan constructie en onderhoud zaak van de openbare macht waren ⁴. Zo ook was het recht op „overslach” of „overdrach” geheven niet louter belasting, maar tevens de vergoeding die werd betaald voor het gebruik van constructies of overdraagdiensten ⁵. De tolleren werden geïnd door een vorstelijke ambtenaar ofwel werd het inningsrecht verpacht ⁶.

*

**

(1) Over de tolleren in de Karolingische tijd verscheen een studie die ook over de oorsprong ervan gegevens bevat en in noot een uitgebreide literatuur vermeldt: F.L. Ganshof, Het tolwezen in het Frankisch Rijk onder de Karolingen, *Mededelingen van de Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, jaargang XXI, 1959, nr. 1.

(2) R. Doehaerd, *Comptes du ionlieu d'Anvers 1365-1404*, Kon. Commissie voor Geschiedenis, 1947, blz. 7. De inleiding tot deze bronnenpublicatie bevat een uitgebreide literatuur over de laat-middeleeuwse tolleren die in voetnoot werd verwerkt.

(3) H. Van Werveke, *De Gentsche Stadsfinanciën in de Middeleeuwen*, Ac. Royale de Belgique. Classe des Lettres. Mémoires. Coll. in 8°, 2e série t. XXXIV, Bruxelles, 1934, blz. 25 e.v.

(4) F.L. Ganshof, *art. cit.*, blz. 49.

(5) H. Pirenne, Les „overdraghes” et les „portes d'eau” en Flandre au XIIIe siècle, à propos d'une charte inédite provenant des archives de la ville d'Ypres, *Essays in mediaeval History presented to T.F. Tout*, Manchester, 1925, blz. 139-145. Zie ook: H. Pirenne, *Histoire économique et sociale du Moyen Âge*, (éd. H. Van Werveke), Parijs 1963, blz. 74-75.

(6) R. Doehaerd, *op. cit.*, blz. 11.

Ruim een eeuw geleden bestudeerde L. Deschamps de Pas de betekenis van „overdrach”, o.m. aan de hand van een tekening die een constructie op het kanaal van Ieper naar Nieuwpoort voorstelde⁷. Het is niet gemakkelijk te bepalen of de „overslag” te Wachtebeke, waarvoor een tarief bekend is⁸, gebeurde door middel van dergelijke constructie. Zeker nochtans is dat de „overslag” te Wachtebeke een belangrijk deel van het handelsverkeer tussen Terneuzen en Gent draineerde vóór het tot stand komen van de Sasse vaart⁹.

De eigenlijke „overslag” was gelegen ten N.O. van Wachtebeke en vormde er de kern van de bevolkingsagglomeratie van dezelfde naam aan de Nederlands-Belgische grens¹⁰. In de middeleeuwen maakte de wijk deel uit van de parochie Zuuddorpe¹¹.

Is deze „overslag” van dezelfde aard als de „overdrach” die door Deschamps de Pas beschreven werd of diegene waarvoor H. Pirenne een tarief publiceerde¹²? Een eerste opmerking bij de oplossing van het probleem geldt de naam. Beide zoëven genoemde auteurs behandelen een „overdrach” en niet een „overslag”. Betekenen bijgevolg beide woorden hetzelfde of gaat met de verschillende naam ook een verschil in werking en organisatie gepaard?

Een andere bekende „overdrach” — in Oost-Vlaanderen nu — was deze aan het einde van de Sasse vaart, welke de Gentenaars in 1547 mochten graven om hun verbinding met de zee te verbeteren. „Overdrach” duidt deze keer geen constructie aan maar wijst éénvoudig aan dat de goederen aan de Landdijk bij de Joos Hamerlincksluis ten noorden van Zelzate van de zeeschepen op kleinere boten zullen overgeladen worden en dan naar Gent gevoerd¹³. Hieruit volgt dat „overdrach” niet alleen in de betekenis van „overtoom” maar ook in die van „overladen” of „overschepen” van waren of goederen werd gebruikt. Deze laatstgenoemde handeling heet technisch: „overslach”¹⁴. Het woord „overdrach” wordt dus voor het geval

(7) L. Deschamps de Pas, Ce que c'était qu'un overdrach, *Annales du comité flamand de France*, t. VI, 1862, blz. 210-222. Zie ook: E. Gailliard, *Inventaire des Archives de la ville de Bruges. Glossaire flamand*, blz. 470-471 en E. Van Halteren, Les anciens Passe-lits de la Plaine flamande, *Mededelingen Marine Academie*, dl. V, 1950-51, blz. 187-204.

(8) Archives départementales du Nord, Série B 219, f° viii^{xxxix} r° - ix^{xx} v°.

(9) Over de Sasse vaart: H. Nowé, Het streven van Gent naar de Zee, *Hand. Maatsch. Gesch. Oudheidk. Gent*, n.r., dl. VI, 1952, blz. 23 e.v.

(10) Overslag is thans een Nederlandse gemeente in Zeeland. De woonkern wordt door de grens doorsneden en ligt grotendeels in België.

(11) Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer 2710, f° 29 v°: „l'overslach en la paroisse de Wachtebeque ou mestier d'Assenede qui parcidevant souloit estre en la paroiche de zuudorpe ou mestier daxelles”.

(12) Zie n. 5 en 7. De „overdracht”-toponiemen zijn zeer talrijk in West-Vlaanderen (zie K. De Flou, *Woordenboek der toponymie van Westelijk Vlaanderen...*, t. 12 sub verbo). — Voor de „overdrach” te Snaaskerke en de aanwending van de opbrengst ervan is een 17e eeuwse akte bekend: ook daar is de „overdrach” een bouwwerk. (Rijksarchief Brugge, Charters van het Vrije 803). Collega L. Danhieux, die ons dit stuk signaleerde, aanvaarde hiervoor onze oprechte dank.

(13) H. Nowé, *art. cit.*, blz. 25.

(14) Over: overtoom, overslach, overdrach, zie A.A. Beekman, *Het Dijk- en Waterschapsrecht in Nederland vóór 1795*, 2 dln (doorlopende paginatuur) 's Gravenhage, 1905-07, sub verbis, blz. 1260; blz. 1267-1268.

van de Sasse vaart ook gebruikt om een „overslag” aan te duiden.

Geldt deze equivalentie nog in de omgekeerde richting m.a.w. kan de „overslach” te Wachtebeke een „inrichting om vaartuigen te halen over een dam” zijn? Indien zulke constructie (overtoom) te Wachtebeke bestond kan de vraag bevestigend beantwoord worden. Nochtans vonden wij te Wachtebeke geen enkel spoor van een bouwwerk en dient voorlopig te worden besloten dat „overslag” enkel het overladen van goederen betekent terwijl „overdrach” ruimere betekenis had en zowel het overladen van waren als de constructie om vaartuigen over een dam te brengen aanduidt. Inderdaad toont een XVIe eeuwse kaart¹⁵ duidelijk de plaats van de „overslag” te Wachtebeke aan: de Axelse of Zoute vaart staat er noch rechtstreeks noch door middel van een constructie in verbinding met het riviertje dat in onze tekst „westvaert” wordt genoemd en van Overslag naar Calve vloeit en ten zuiden hiervan uitmondt in de Moervaart, die de Durme is en in verbinding staat met Gent¹⁶. De schepen kwamen van Terneuzen langs de Blijde, de Nieuwvaart en de Axelse vaart¹⁷ naar Overslag en werden er overgeladen op seien die langs Calve de Moervaart bereikten en via de Durme naar Gent vaarden. „Overslag” lag op 5634 roeden (= ± 21,5 km) van Terneuzen en op ongeveer 24 km. van Gent¹⁸.

**

De tekst van de „overslag” te Wachtebeke geeft ons, behalve een tarief, nog talrijke bijzonderheden over de wijze waarop het inningsrecht van de „overslag” werd verpacht. Uiteindelijk hoort zoals gebruikelijk was voor wind- en waterrecht, de opbrengst van de „overslag” de heer toe, maar wordt hier door zijn afgevaardigde per opbod verpacht. Aldus wijst Lieven Leyns, raadsheer van Filips de Schone en zijn ontvanger in het kwartier van Gent, de pacht van de „overslag” toe aan Jacob van der Mersch voor de som van 100 lb. per jaar. De pacht gaat in op 1 augustus 1504 en zal drie jaar duren: dus tot 31 juli 1507. Er zal taks geheven worden op alle waren die te Wachtebeke, in Assenederambacht, in de richting Terneuzen of Gent van de „overslag” gebruik maken.

Op 8 juni is met het oog op deze verpachting onder het zegel van de ontvanger een akte uitgevaardigd die de wijze van toekenning van deze pacht bepaalt: de ontvanger of zijn klerk zullen zich te Hulst ter beschikking houden van ieder solvent burger die de pacht wil instellen. Op 9, 16 en 23 juli zal in de parochiekerk te Wachtebeke het verpachten van het recht op de „overslach” aangekondigd worden en op iedere volgende maandag (10, 17 en 24 juli) zal hetzelfde gebeuren te Hulst. Op de vrijdag na het tweede kerkgebod, op 21 juli dus, zal om twee uur 's namiddags op

(15) Rijksarchief Gent, Fonds Bisdom Sint-Baafs B kaart 46. Zie ook: Kaarten en Plans 686 en 1441-1442.

(16) A. De Vos, *De Middeleeuwse Loop van de Durme en haar bijrivier de Poeke*, *Hand. Maatsch. Gesch. Oudheidk. Gent*, n.r., dl. XII, 1958, blz. 41-42.

(17) J. Wesseling, *De Geschiedenis van Terneuzen*, 1958, blz. 11.

(18) Rijksarchief Gent, Fonds Bisdom en Sint-Baafs: B kaart 46 draagt volgende tekst: „den overdrach is vander neuzen 5634 r.”.

het schepenhuis te Hulst een kaars aangestoken worden en zal men tot het uitgaan van de kaars de kans krijgen het bod te verhogen; de definitieve toewijzing zal echter gebeuren op vrijdag 28 juli ter zelfder plaats en op dezelfde wijze.

Bij het uitgaan van de eerste kaars, op vrijdag 21 juli, had Jacob van der Mersch het inrecht van de „overslach” reeds op 100 lb. (par.) per jaar gebracht; bij de daarop volgende zittingen werd deze prijs niet verhoogd.

In bijzijn van Jacob Martins en Marc Wouterssonne, schepenen van Hulst, werd het recht van de „overslach” te Wachtebeke aan vander Mersch toegerekend. Brandt, de klerk van Lieven Leyns bekrachtigde deze handeling met zijn handtekening¹⁹.

Verdere bijzonderheden over de wijze waarop de pacht geïnd werd treft men aan in de rekening van Lieven Leyns voor het jaar 1506: de jaarlijkse pachtsom wordt niet ineens betaald, maar in twee halfjaarlijkse betalingen van ieder 50 lb. par., waarvoor de termijnen vervallen op 1 februari en op 1 augustus na het ingaan van de pacht²⁰.

**

De tekst over de overslag te Wachtebeke bevat ook het tarief dat de pachters dienden na te leven; het geeft een idee over de goederen die het voorwerp van handelsverkeer uitmaakten tussen Terneuzen en Gent, en omgekeerd. Aldus gelden: graan, meel, haring, boter, kaas, wijn, as, bier, zout, ajuin en look, appels, olie, wede, mede, wol, hout, huiden, stenen, schalies, tonhout, lood, kalk en turf. Het lijstje van de verscheepte waren — hoofdzakelijk voedingsmiddelen en constructiematerialen — laat vermoeden dat het verkeer vooral in de richting Gent verliep, hoewel het niet mogelijk is de overheersende richting met zekerheid te bepalen.

Ook het vervoer van brandmateriaal, onder de vorm van turven, zal belangrijk geweest zijn. Bij Wachtebeke-Calve lag immers het Marquettemoer, eigendom van de Noord-Franse abdij Marquette²¹. Ook de Gentse Sint-Pieter- en Sint-Baafsabdijen bezaten moergronden in de streek, die nog in de 16e eeuw Gent van grote hoeveelheden turf voorzagen²².

Het is niet mogelijk het kwantitatief belang van de vervoerde goederen met zekerheid te bepalen. Een rekening gemaakt in de veronderstelling dat alleen graan langs de „overslag” zou vervoerd worden brengt ons tot 300 schepen vooraleer de pachter zijn inzet zou hebben teruggewonnen.

De Durmeschepen of seien, die ook voor de vaart op de Lieve werden gebruikt, waren immers geijkt op een inhoud van vijf vaten wijn, wat

(19) Archives départementales du Nord, Série B.219 f° viii^{xx} - ix^{xx}.

(20) Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer 2710, f° 29 v°: „pour la somme de cent livres par. monnaie de flandres par an a payer aux premiers jours de fevrier et aougst”.

(21) E. De Reu, Historisch-geografisch Onderzoek betreffende de moergronden in de Vier Ambachten tijdens de 12e, 13e en 14e eeuw, *Oudheidkundige Kring „De Vier Ambachten”*. Jaarboek 1960-61, blz. 42-43.

(22) F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis der gemeenten van Oost-Vlaanderen*, 1e reeks, dl. VII. Wachtebeke, blz. 3.

gelijkgesteld werd met tien mud koren²³. De mud koren woog zowat 450 kg., vermits hij ongeveer 643 liter mat²⁴. Een seie kan dan een tonnage van 5000 kg hebben gehad²⁵; vermits nu ieder mud los graan 8 d. par. werd belast dienden 3000 belastbare eenheden te worden „overgeslagen" vooraleer 100 lb. par. was opgebracht; één schip mocht 10 belaste eenheden vervoeren; aldus komen wij tot 300 schepen.

Het ontbreken van een grondige studie over inhouds- en gewichtseenheden, over het soortelijk gewicht der waren en de hiermee verband houdende ingenomen stapelruimte brengt met zich dat zelfs niet kan vastgesteld worden welke waren relatief zwaar of minder zwaar belast zijn. Het blijft dus een open vraag in hoeverre de graantaks en de stapelruimte van iedere belaste hoeveelheid graan met de gemiddelde ontvangst per schip overeen stemmen. Het getal 300 is dus enkel een aanwijzing waarbij bovendien nog moet bedacht worden dat de pachter van de „overslag" meer hoopt dan alleen zijn inzet te verhalen. In de veronderstelling dat hij met de wettelijke intrest in verrichtingen zonder risico gevraagd, — de penning 16, — vrede nam, verwacht hij een minimumopbrengst van 106 lb. 13s. 4 d. par.²⁶ en dient het aantal schepen ten minste in verhouding vermeerderd te worden. Alles bij elkaar lijkt het nochtans niet té gewaagd te veronderstellen dat dagelijks ten minste één schip te Overslag werd overgeladen.

(23) Bibl. Ville Tournai. Manuscrit Ville Cod. 167, f° 41 v°. Wij danken van harte de heer A. Depoitre, bibliothecaris, die ons dit handschrift onder de gunstigste voorwaarden heeft laten inzien.

(24) M.J. Tits-Dieuaide, La conversion des mesures anciennes en mesures métriques. Note sur les mesures à grain d'Anvers, Bruges, Bruxelles, Gand, Louvain, Malines et Ypres du XVe au XIXe siècle, *Contributions à l'histoire économique et sociale*, t. II, 1963, blz. 38 n. 20.

(25) Over de schepen die voor de Durmevaart werden gebruikt, vindt men inlichtingen in het artikel van F. Corijn, Het Schippersambacht te Gent (1302-1492), *Hand. Maatsch. Gesch. Oudheidk. Gent*, n.r. dl. I, 1944, blz. 179 e.v.

(26) In feite is ook deze minimumopbrengst nog veel te laag geschat, daar de tol meer dan waarschijnlijk ook nog het loon van ten minste één bediende moest opbrengen (zie bijlage). Dit loon aan 5 s. par daags rekenend en het jaarlijks aantal werkdagen op 260 schattend, vertegenwoordigt dit een bedrag van 65 lb. par.

BIJLAGE

TARIEF VAN DE OVERSLACH TE WACHTEBEKE

1504

Archives départementales du Nord, Série B. 219 (oude foliëring: f° viii^{xx}xix v° - f° ix^{xx}.)

- ... Te wetene van alle maniere van grane ghesturt ende onghesact van elcken mudde acht penninghen paris.
- Item van elcken mudde ghesact graen zesse penninghen paris
- Item vanden laste vander mele in tonnen ii s. par.
- Item vanden laste haryncx ii s.
- Item vanden laste drooghen haryncx xviii d.
- Item vanden hondert inghelse casen ii s.
- Item van alle manieren van vissche in harynctonnen besleghen vanden laste ii s. p.
- Item vanden laste vander botre besleghen in amborgher tonnen iiiii s. p.
- Item van elcken laste assche ii s. p.
- Item van elcker pype wyns xii d. p.
- Item vanden laste amborghen ende oosters bier iiiii s. p.
- Item vander braute kenytten xxviii tonnen oft daeromtrent viiii s. p.
- Item van hondert sacken zoude viiii s. p.
- Item van hondert tonnen aignoens x s. p.
- Item vanden hondert bondelen loocx xii s. p.
- Item van elker mande appelen vi d.
- Item vander pype olien ii s.p.
- Item vander pipe weeden xii d. p.
- Item vander bale meeden xii d.p.
- Item vander balle wullen vi d.p.
- Item vanden hondert spierscher berdren ii s. vi d.p.
- Item vander dekin vander huuden iiiii d.p.
- Item vanden duust quareelen steenen iiiii s.p.
- Item van elcken duust scaillen iiiii s.
- Item van elcken duust clippeclaps vi d.p.
- Item van elcker sleghe loots ii s.p.
- Item van elcker zueghe loots xii d.
- Item van elcken waghene calcx iii d.
- Item van elcken packe scaepvellen viiii d.
- Item van elcken packe datmen overdraecht tusschen twee boomen iiiii d.p.
- Item van elken laste turven ii s. vi d.p.
- Oost waert by alzoo dat se de persoonen vande sciplieden die de turven toebehooren zelve overdroughen zullen ghestaen mits ghevende van elker scutte een mande turven.
- Ende van allen anderen manieren van goede hier onghetaxteert de voors. pachtere oft zijn ghecommitteerde zullen daer of ontfaen in advenant vanden anderen hier boven verclaert ende alsoemen van ouds ghecostumeert es.